

УДК 930.1 «18-19»: 94(477).03»15-16»

*Тетяна Дубляниця***ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КОВЕЛЬСЬКОГО СТАРОСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

У статті розглянуто стан вивчення соціально-економічного розвитку Ковельського староства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Проаналізовано дослідження М. Іванішева, М. Теодоровича, І. Бойка, З. Гульдона, П. Саса та ін. Проведений аналіз засвідчив неповноту розкриття проблеми в науковій літературі та необхідність проведення окремого дослідження з теми із залученням ширшого кола джерел та використання сучасних методологічних підходів.

Ключові слова: Ковельське староство, соціально-економічний розвиток, історіографія, описово-статистичні джерела, міське самоврядування, фільваркове господарство.

Дослідження господарсько-адміністративних одиниць минулого залежить від стану збереження насамперед описово-статистичних джерел та процесу введення їх до наукового обігу. Ця обставина робить можливим дослідження соціально-економічних аспектів не лише конкретного староства чи волості, але й формування узагальнених уявлень про більші адміністративні одиниці, наприклад, воєводства. Оскільки, окремі його частини характеризуються різним ступенем репрезентативності джерел, що особливо характерно для періоду другої половини XVI – першої половини XVII ст. Для північно-західної частини Волині, Ковельщина є чи не найкраще забезпечена подібного роду джерелами. Це не могло не привертати увагу дослідників.

Значною мірою сприяло забезпеченню Ковельщини описово-статистичними джерелами те, що вона перебувала у володінні королеви Бони, яка прагнула до поширення всеохоплюючого господарського обліку, який впроваджувався в ході аграрної реформи та впорядкування управління [4, с. 15]. Також соціально-економічна історія Ковельщини представлена документами, пов'язаними з перебуванням її в руках кн. А. М. Курбського та його нащадків. Таким чином, для Ковельського староства збереглися такі джерела описово-статистичного характеру, що відносяться до другої половини XVI – першої половини XVII ст.: інвентар 1556 р., коли волость була відібрана в королеви Бони Жигимонтом Августом, інвентарі 1590 р., створені під час відібрання волості з рук нащадків кн. А. Курбського, інвентар 1609 р., люстрації 1616 та 1628 рр., податкові реєстри по Волинському воєводству, які містять інформацію про міста Ковельщини за 1570, 1577, 1583, 1589 рр., тарифи подимного 1629 р. та первинний поборовий реєстр волості 1590 р. [4, с. 15]. Соціально-економічна історія Ковельського староства має однією з підстав вивчення джерельної бази не просто репрезентативної, але й різноманітної за категоріями. Більшість зі вказаних джерел є неопублікованими, окрім податкових реєстрів за 1570, 1577, 1583 рр. та тарифу подимного 1629 рр., що не може не впливати на стан вивчення проблеми.

Оскільки нашим завданням є характеристика наукового доробку на основі опублікованих джерел, то в подальшому будемо звертатися саме до них, а також до історичної інформації, взятої з вищенаведених неопублікованих джерел та введеної до обігу в ряді історичних праць.

Певну кількість джерел, що стосуються міста Ковеля, опубліковано у відомому виданні Київської археографічної комісії «Архив Юго-Западной России». Зокрема, більшість їх стосується розпоряджень королеви Бони. Розпорядженням королеви Бони від 10 січня 1556 р. старості Ковеля та міському уряду доручалося організувати в місті цехи. Також Бона у своїх листах до старости наказувала не ображати міщан та оплачувати ремісникам усі виконані ними роботи [1, с. 58]. Листом від 9 січня 1556 р. королева Бона наказувала ковельському старості стежити за тим, щоб євреї не селилися в місті Ковелі поза відведеною для них вулицею і щоб християни не будували будинків на цій вулиці [1, с. 56–57]. З цих документів видно, що в 1556 р. в Ковелі проживала значна кількість ремісників, які мали змогу організовуватись у цехи, також у місті існувала єврейська громада, яка проживала на спеціально відведеній Єврейській вулиці. «Грамота королеви Бони, що звільняє бурмістрів і писаря ковельського магістрату від сплати

чиншу 9 січня 1556 р.» подає певні відомості про самоврядування міста [1, с. 57–58]. У липні 1556 р. Ковельське староство вже не належало Боні про що свідчить «Наказ короля Сигизмунда Августа старості ковельському, Франциску Фальчевському про те, щоб він утримав своїх слуг від утисків ковельських міщан і не порушував прав, наданих місту Ковелю королевою Боною» від 4 липня 1556 р. [1, с. 59–60]. Також у виданні вміщено привілей короля Сигизмунда III від 28 листопада 1611 р., що відновлював магдебургське право місту Ковелю, встановлював відносини магістрату зі старостою і визначав міські доходи [1, с. 109–117]. Окрім цього, вміщено джерела, що стосуються підтвердження привілеїв, наданих ковельським євреям [1, с. 117–122].

До перебування у власності королеви Бони Ковельщина належала князям Сангушкам. Цього періоду стосується лише одне джерело опубліковане в АЮЗР, датоване 1542 р., це так звана «Жалувана грамота Ковельського князя Василя Михайловича Сангушка Демиду Войткевичу на дворище в селі Мосчопой з умовою військової служби» [2, с. 75–76]. Під 1568 р. опубліковано привілей кн. А. Курбському та його нащадкам чоловічого роду на вічне володіння м. Ковель [3, с. 205–209]. Отже, опубліковані в «Архиве Юго-Западной России» джерела дають лише уривчасту картину розвитку Ковельщини на різних етапах протягом XVI – XVII ст.

Чи не єдиним дослідженням, яке б стосувалося соціально-економічної історії Ковельщини є дослідження М. Д. Іванішева, який опублікував документи волинських актових книг, що стосуються Ковельської волості періоду перебування її в руках кн. А. Курбського. На основі цих же джерел він подав характеристику волості. Так, у першому томі своєї праці у вступі дослідник зазначає, що Ковельська волость була одним із найбагатших і багатолюдних королівських володінь. Лісний товар і хліб відправляли в Гданськ (Данциг) та Ельблонг (Ельбінг), по річках Буг та Вісла. У селі Гойшин добували залізну руду. Звіриний промисл та бджільництво приносили значні доходи [7, с. 13]. Також зазначено, що Ковельське володіння включає в себе місто Ковель із замком, містечко Вижву із замком, містечко Миляновичі із двором і 28 сіл. Всі ці володіння було розділено на три самостійні одиниці – волості/ключі: Ковельську, Вижівську і Миляновицьку. Для управління кожною волостью був обраний урядник із числа московитів [7, с. 13].

У другому томі своєї праці М. Д. Іванішев вмістив окреме дослідження «Свідчення про Ковельські маєтності». Зазначено, що 1515 р. Сигизмунд I дозволив князю В.М. Сангушку створити із села Ковеля місто і влаштувати його на праві магдебурзькому [9, с. 201]. Разом з тим, місту було надано право на ярмарки і торги. Згодом кн. В. Сангушко поступився містом королеві Боні в обмін на інші поселення. З тих пір Ковель знаходився в управлінні королівських старост [9, с. 202]. Багато уваги дослідник приділив організації міського самоврядування. Міщанська громада міста Ковеля мала своє внутрішнє управління, суд і цеховий устрій. Управління покладалося на бурмістра і райців. Міщани в перший понеділок після свята нового року обирали поміж себе 8 чоловік, із числа яких ковельський староста обирав 4 райців, призначаючи одного з них бурмістром. Основними їхніми обов'язками було завідування міськими доходами і видатками. Судова влада зосереджувалася в руках вїта і лавників. Вїта обирав староста з цехових міщан. Лавників поміж себе обирали міщани. Вони судили міщан, керуючись магдебурзьким правом. Незадоволені рішенням вїта і лавників подавали апеляції бурмістру і райцям, на їх рішення подавали апеляцію старості, а на рішення старости – на суд королівський [9, с. 202–203].

М. Д. Іванішев описує також цехову організацію міста [9, с. 203–204], без вказівки на будь-які кількісні показники. Зазначено, що після переходу Ковеля до кн. А. Курбського міщани продовжували користуватися магдебурзьким правом, а євреї – королівськими привілеями [9, с. 205]. Крім Ковеля згадане невеличке поселення Вербка [9, с. 209], село Секунь [9, с. 212]. Вижівська волость складалася з м. Вижви, сіл Стара Вижва і Воля. Волость підлягала відомству ковельського старости, міщани користувались магдебурзьким правом [9, с. 213]. Єдині кількісні характеристики подані лише під час опису містечка Миляновичі. Сказано, що воно було небагатим і малолюдним. У 1591 р., в ньому нараховувалось 41 дим і 9 убогих хиж, у всьому містечку було лише 3 ремісники, а всі інші жителі займалися землеробством [9, с. 223].

Якщо перший том містить публікації документів, що стосуються передусім політичного життя, то другий – наповнений судовими справами, наприклад, кн. Курбського з ковельськими євреями [8, с. 1–13], з королівським секретарем [8, с. 54–80], з панцирним боярином [8, с. 80–90], зем'янином господарським [8, с. 90–121] тощо, а також поміщено справу про повернення Ковельських маєтностей до Скарбу, де зазначено, що 1590 р. вони були передані Андрію Фірлею [8, с. 204–207].

Як уже зазначалося вище, опублікованими є податкові реєстри за 1570, 1577, 1583 рр., що стосуються Волинського воєводства. Опублікував їх А. Яблоновський у серійному виданні «Zródła dziejowe». Податковий реєстр 1570 р. містить сумарну інформацію для міст Вижви та Миляновичі, а також для всієї Ковельської волості [15, s. 24], реєстр 1577 р. – взагалі, сумарні дані для всієї волості, не виділяючи окремо жодного з міст [15, s. 64]. Дані реєстрів 1570 та 1577 р. значно відрізняються між собою. Податковий документ 1583 р. більш детальний, оскільки подає окремо свідчення про міста Ковель, Вижва, Миляновичі та сіл, що належать до цих міст [15, s. 120].

Також у «Zródłach dziejowych» опублікована люстрація 1628–1629 рр. [14, s. 162–167]. Вона подає відомості про доходи м. Ковеля та сіл, що до нього належать: Мощани, Дубова, Облапи, Гойшин, Бахово, Білин, Стебле, Скулі та Вербка; містечка Миляновичі з селами Ольшаниця, Зілово, Туровиця, Клевечко, Ходовице, Поридуби, Седлища; містечка Вижви з селами Стара Вижва, Шайно, Нойно, Хотешів. Окремо виділені доходи з фільварків Вербського, Поридубського, Миляновецького та фільварку в Ритковичах [14, s. 162–164]. Доходи вказані для кожного населеного пункту окремо, а в кінці міститься сума всіх доходів із Ковельського староства [14, s. 164].

Слід звернути увагу також на дослідження М. І. Теодоровича, присвячене опису храмів та приходів Волинської єпархії, в одному з томів якого вміщено інформацію про Ковельщину. Звичайно, автора насамперед цікавила церковна історія, але супроводжувалася вона також політичними та соціально-економічними характеристиками регіону. Дослідник зазначає, що на початку XVI ст. на місці Ковеля було село і лише в 1518 р. король Сигизмунд I надав кн. В. Сангушку привілей, що дозволяв заснувати в Ковелі місто на магдебурзькому праві і заселити його поляками, русинами, євреями, вірменами і татарами, а також влаштувати ярмарки і торги. Один ярмарок відбувався в кінці літа на свято Воздвиження Хреста, а другий – на четвертий день Різдва [12, с. 3]. Вказано, що в 1536 р. в Ковелі була митна комора для вибирання мита з солі [12, с. 4]. У дослідженні під час опису обміну маєтностей кн. В. Сангушка з королевою Боною зазначено всі замки і села, що належали до Ковельщини [12, с. 6]. Звертається автор до опису становища міщан, самоуправління міста, цехової організації [12, с. 7–9]. Під час опису Ковельщини, коли вона перебувала в руках кн. А. Курбського М. І. Теодорович користувався дослідженням М. Д. Іванішева.

І. Д. Бойко у своїй монографії «Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII століття» використав інвентарі 1556, 1590 та 1609 років. За інвентарем 1556 р. в Ковельському старостві налічувалося 33 села і 3 міста – Ковель, Вижва і Миляновичі. Ряд сіл староства жили ще дворищним ладом (Билині, Скуліні, Хотилів, Книно, Мостище). У решті сіл селяни жили вже на ланових наділах. 79 % дворів мали наділ в один лан, 13 % – півлану і ще менше було городників. У 1556 р. на території староства вже було 8 невеликих землеробських фільварків, де налічувалося 572 голови різної худоби [6, с. 156].

Інвентар 1590 р. свідчить про значні зміни, які переживало селянське господарство у зв'язку із проведенням волочної поміри [6, с. 157]. У 1590 р. існували ті ж 8 фільварків, що і в 1556 р., і вони залишалися на рівні середніх господарств. І. Д. Бойко наводить дані про урожайність зернових культур у фільварках, кількість збіжжя, яке йде на продаж. Зазначає, що окремі записи в інвентарі, дають підстави припускати, що розмір відробіткової ренти дорівнював 3 дням на тиждень від лану чи волоки [6, с. 158].

Через десять років, згідно з інвентарем 1609 р., до Ковельського староства належали м. Ковель, містечка Вижва та Миляновичі, а також 26 сіл і 2 заселених урочища, кількість фільварків зменшилась удвоє: Вербський, Милановицький, Вижівський та Гритковецький; решта відійшла шляхтичам. І. Бойко робить висновок, що фільварки майже не розвивалися через погані ґрунти або низькі ціни на збіжжя [6, с. 159].

Отже, І. Д. Бойко в інвентарях цікавила насамперед інформація, що стосувалася повинностей селян, розвитку фільваркових господарств, розшарування селян та їх становища, що відповідало темі його дослідження. Інша джерельна інформація залишилася поза увагою дослідника.

Польській історик Зенон Гульдон у своїй статті, присвяченій ролі України в торгівлі збіжжям із Гданськом у другій половині XVI – першій половині XVII ст., використовував інвентар 1590 р. На основі цього джерела він показав, що Ковельське староство, розташоване в північно-західній Волині, мало сильний зв'язок із гданським ринком. Як доказ наведена інформація по 6 фільварках про кількість зібраного збіжжя, залишеного на висів і призначеного для продажу.

Так, з 850 мац зібраного жита 283 залишалося для висіву, а 567 – для продажу, з 65 мац пшениці 46 призначалося для продажу, з 59 мац ячменю – 30 і з 475 мац вівса – відповідно, 338 мац для продажу [13, с. 70–71]. Тобто, 66,7% жита і 70,8% пшениці йшло на продаж, і переважно до Гданська. Дослідник зазначає, що про це свідчать відомості інвентарів 1590, 1609 рр., де серед сільських обов'язків міститься запис про необхідність доставляти до Бугу підводи [13, с. 71].

Дослідник міської історії П. М. Сас у своїй праці, присвяченій містам України XV – 60-х рр. XVI ст. звернув увагу на міста Ковельського староства. Він відзначив, що в 1570 р. торгово-ремісниче населення Ковеля складало 250 чол. (36,5 % усіх жителів міста) [11, с. 18]. Ковель він відносить до середніх міст, які мають кількість будинків від 200 до 700, Вижву і Миляновичі – до малих, тобто кількість будинків у яких не перевищувала 200 [11, с. 21–22]. У праці вказано, що Ковель отримав магдебурзьке право в 1518 р. [11, с. 175], не викликає сумнівів існування в середині XVI ст. в місті цехів [11, с. 92] та єврейської общини [11, с. 172]. Двічі на рік у місті відбувалися ярмарки [11, с. 172]. Розвиненим був лісний промисел, зокрема, виробництво поташу та промисли із переробки зернової продукції [11, с. 110, 119]. Такі висновки дослідник зробив на основі опублікованих джерел та архівних матеріалів Володимирського гродського суду.

Характеристику описово-статистичних джерел другої половини XVI – початку XVII ст. з історії міст Ковельщини та староства в цілому подав у своїх статтях В. Б. Атаманенко [4; 5]. Свою увагу він звертає переважно на джерела неопубліковані, вказуючи на доцільність їхнього використання під час вивчення соціально-економічної історії Ковельщини.

Отже, археографами опублікована лише незначна частина джерел до історії Ковельського староства. Переважно ці джерела пов'язують із окремими аспектами політичної історії, та навіть цей аспект вони не можуть повною мірою висвітлити, оскільки стосуються тільки періоду перебування Ковельщини у власності кн. Курбського та його нащадків. Певну соціально-економічну інформацію містять опубліковані джерела, але з них можна почерпнути інформацію лише про місто Ковель за часів володіння ним королеви Бони та періоду після відібрання в неї Ковельщини. Лише люстрація 1628 р. наповнена інформацією соціально-економічного характеру. На основі цих джерел не можливо скласти повної картини соціального та економічного розвитку Ковельського староства в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Соціально-економічна історія потребує насамперед залучення джерел описово-статистичного характеру. Вони практично не ведені до наукового обігу, що ставить відповідні завдання перед історичною наукою. Для Ковельщини існує достатня кількість таких джерел різноманітних за категоріями, але в переважній більшості неопублікованих. Дослідники неодноразово звертали увагу на цілий ряд проблем, пов'язаних із соціально-економічною історією Ковельщини. При цьому, окремі з них у своїх дослідженнях використовували інформацію з різноманітних джерел, але жоден із них не присвятив праці, що стосувалася б соціально-економічного розвитку Ковельського староства, використавши при цьому всю сукупність наявних джерел, що збереглися до нашого часу. Таким чином, існує можливість створення комплексного дослідження, заснованого на широкому джерельному матеріалі, а також публікації джерел, які є базовою підставою такого вивчення історії Ковельщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч 5. – Т I. – 636 с. (Акты о городах 1432–1798).
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч 7. – Т I. – 746 с. (Акты о заселении Юго-Западной России).
3. Архив Юго-Западной России. – К., 1911. – Ч 8. – Т VI. – 624 с. (Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв.).
4. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела другої половини XVI – початку XVII ст з історії міст Ковельщини / В. Б. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції : Зб. наук. праць. – Ковель, 2013. – С. 14–18.
5. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела XVI – XVII ст. з історії Ковельщини / В. Б. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч.1. – С. 44–46.
6. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII століття / І. Д. Бойко. – Львів, 1963. – 328 с.
7. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1849. – Т 1. – 340 с.
8. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1849. – Т 2. – 378 с.
9. Иванишев Н. Д. Сведения о Ковельском имении, принадлежавшем князю Курбскому // Иванишев Н. Д. Сочинения. – К., 1876. – С. 201–227.

10. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. : матеріали до реєстру друкованих та рукописних текстів / Р. Майборода. – К., 1999. – 314 с.
11. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века / П. М. Сас. – К. : Наукова думка, 1989. – 230 с.
12. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1903. – Т.V. – 680 с. (Ковельский уезд)
13. Guldon Z. W kwestii udziału Ukrainy w handlu zbożowym z Gdańskiem w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. / Z. Guldon // Zapiski historyczne. – 1965. – Т. XXX. – Zeszyt 3. – S. 67 – 93.
14. Zródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. V. – 169 s.
15. Zródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – 485 s.

Стаття надійшла до редколегії 07.03.2016.

Татьяна Дубляница

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КОВЕЛЬСКОГО СТАРОСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВВ.

В статье предпринята попытка анализа изучения истории социально-экономического развития Ковельского староства во второй половине XVI – первой половине XVII вв. Проанализировано исследования Н. Иванисева, Н. Теодоровича, И. Бойка, З. Гульдона, П. Саса и др. Проведенный анализ свидетельствует о неполноте раскрытия проблемы в научной литературе, а также необходимость отдельного исследования по данной теме с привлечением широкого круга источников, с использованием новейших методологических подходов.

Ключевые слова: *Ковельское староство, социально-экономическое развитие, историография, описательно-статистические источники, городское самоуправление, фольварочное хозяйство.*

Tetiana Dublianytsia

STUDYING SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT KOVEL REGION IN THE SECOND HALF OF THE 16TH – EARLY 17TH CENTURIES

Studying social and economic history of Kovel region in the second half of the 16th – early 17th centuries are analyzed in the article. Sources are traced using in historical research. Kovel region was owned by Queen Bona, Prince A. Kurbsky, which affected the supply of source material. The source base to explore the social and economic history of the Kovel region is not just representative, but also diverse categories. Many unpublished sources for study social and economic history of Kovel region and introducing them to the scientific are shown. Research M. Ivanishev, M. Teodorovich, I. Boyko, Z. Huldon, P. Sas and other are viewed in the article. None of these works are not dedicated to socio-economic development Kovel region, but only contains a tangent or indirect information. Relevance of the study of socio-economic development Kovel region second half of the 16th – early 17th century is shown in the article.

Key words: *Kovel region, social and economic development, historiography, descriptive and statistical sources, city government, folwark economy.*